

*САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ
ОЙ-ПІКІРЛЕР ТАРИХЫНЫҢ
ІНЖУ-МАРЖАНДАРЫ*

**ШОҚАН
УӘЛИХАНОВ**

**СОТ
РЕФОРМАСЫ
ЖАЙЫНДА
ЖАЗБА**

Саяси және құқықтық ой-пікірлер тарихының інжу-маржандары

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

СОТ РЕФОРМАСЫ ЖАЙЫНДА ЖАЗБА

*Кіріспе мақаласы мен ескертулерін
жазған заң ғылымдарының докторы, профессор
С. Ф. Ударцев*

АЛМАТЫ
“ЖЕТІ ЖАРҒЫ”
2003

ББК 67.99(2 к)9+63.5я7

Ш-17

SPI

“Жеті жарғы” ЖАҚ 2002 жылы Франция
өнеркәсібіне жәрдемдесу жөніндегі
Ассоциацияның
Алтын медалімен наградталды

*Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің бағдарламасы
бойынша шығарылып отыр*

Кітап LES AZIMUT ENERGY SERVICIS қолдауымен жарық көрді. Басылым таралымының едәуір бөлігі Қазақстанның жоғары оқу орындарына және кітапханаларына, сондай-ақ Қазақстанның студенттері оқитын шетелдің жоғары оқу орындары мен кітапханаларына тегін беріледі.

The book was published with an assistance of LES AZIMUT ENERGY SERVICES. The most of Edition must be distributed among the higher education institutions, libraries and for Kazakhstanish students studying at Foreign in stitution on free charge.

Шоқан Уәлиханов

Ш 17 Сот реформасы жайында жазба. Кіріспе мақалалар мен ескертулерді жазған С.Ф. Ударцев. Алматы: “Жеті жарғы”, 2003. – 116 бет: суретті. (Саяси және құқықтық ой-пікірлер тарихының інжу-маржандары сериясы.)
ISBN 9965-11-112-х

Кітапта қазақтың ағартушы, демократ ғалымы Шоқан Уәлихановтың (1835–1865) аса көрнекті шығармасының бірі “Сот реформасы жайында жазба” атты еңбегі басылған. Мұнда тарихи дамудың жалпы көкейтесті мәселелері, қазақ қоғамының әдеттегі құқық пен сот істері, реформа жүргізілген кездегі тарихи жағдайлар, ұлттық ерекшеліктер қамтылған.

Кітап заң оқу орындары студенттеріне, магистранттарға, тарихшыларға басқа да гуманитарлық факультеттердің студенттеріне, саяси және құқықтық ой-пікірлер тарихы мәселелеріне ынта қоятын жұртшылыққа арналған.

Ш $\frac{1202000000 - 033}{419(05) - 2003}$ хабарланбаған – 2003 ББК 67.99(2К)9-63.5я7

© Ударцев С.Ф., кіріспе мақала, ескертулер, 2003

© Ауд.: Т. Қаймолдинов,
кіріспе мақала, ескертулер
Б. Қожабеков, 2003

ISBN 9965-11-112-х

© “Жеті жарғы”, ЖШС, 2003

Өзіне етене таныс, сонымен тәрбиеленіп,
өсіп-өнген заң ғана халық үшін жайлы болмақ.
Бұл заң қаншалық олпы-солпы болғанымен,
сырттан телінген немесе жоғарыдан ұсыныл-
ған заңнан гөрі оған етене жақын, түсінікті де
айқын екеніне ешқандай күмән жоқ.

Шоқан Уәлиханов

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Шоқан Уәлиханов¹ (1835–1865) – қазақтың аса көрнекті ағартушы-демократы, шығыстанушы – ғалымы, ойшыл және қоғам қайраткері, саяси және құқықтық тарих ілімінде айқын ізін қалдырған асқан дарын иесі.

Уәлиханов, сірә, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның саяси-құқықтық тарихындағы аса ірі тұлға, ойшыл, оның шығармашылығы XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанның саяси-құқықтық идеясының қайнар көзінің бірі болып табылады.

XX ғасырда Шоқан Уәлихановтың өмірі мен творчествосы оқылып, әрі ол ұрпақтан ұрпақтың қайта ойлауына алып келді. Бұл деген қоғамдық ой-түсініктің уақыт тудырған сауалдарына жауап іздеу, ал халық өзін-өзі түсінгісі келіп, рухани қазынаны қайыра ойдан өткізе, әр жаңа ұрпақ болашақ бағыт-бағдарында нені қабылдайтынын салыстырғысы келеді².

Шоқан Уәлиханов байырғы сұлтандар өулетінен шыққан. Оның арғы атасы, Орта жүздің ханы Абылай Ресеймен сауда және саяси байланыс жасап отырған. Абылайдың үлкен баласы Орта жүздің ең соңғы ханы Уәли бұл байланысты одан әрі дамыта түскен. Шоқан осы туған атасы Уәлидің есімін алып,

өзін Уәлиханов деп атайды. Шоқанның әкесі Шыңғыс Орта жүздің бір аймағының аға сұлтаны болып, полковник деген дәрежеге жетеді. Ол Омбыдағы әскери училищені бітірген. 1860 жылдардың ішінде патша тергеушілері полковник Шыңғыс Уәлихановтың сол кезде ашылған федерализм идеясын ұстанған “Сібір патриоттарының қоғамына” қатысы туралы мәселесімен айналысады. Омбының облыстық мұрағатында “Шыңғыс Уәлихановтың үкіметке қарсы қылмысты пікірлері туралы” деген іс сақтаулы”³.

Отбасында Шоқанның әжесі – Уәли ханның жесірі – Айғанымның рөлі ерекше болды. Ол бірнеше шығыс тілдерін білді. Сондай-ақ орыс пен қазақ⁴ арасындағы достықтың берік болуына ат салысты. Ел арасында беделі аса зор болды.

Шоқан Уәлиханов алғаш білімді жекеменшік қазақ мектебінде алады, одан кейін – Омбыдағы Сібір кадет корпусында оқиды. Оқу бітірген соң, Шоқан Батыс Сібір генерал-губернаторының жанында қалдырылады да, арада бір жыл өткеннен кейін Батыс Сібір мен Қазақстанның Солтүстік-шығыс аудандарын басқарып отырған генерал Г.Я. Гасфорттың адъютанты болып қызмет істейді. Бұл Батыс және Шығыс Сібір (Омбы және Иркутск) генерал-губернаторында қызмет істеп жүрген талантты және прогресшіл офицерлермен танысып, қатынас жасауына ықпал етті. Сондай-ақ Омбының зиялы қауымымен, осы жерге жер аударылып келген ресей азаттық қозғалысының қайраткерлерімен араласуына мүмкіндік жасады.

1850 жылдарда тағдыр Уәлихановты жер аударылған жазушы Ф.М. Достоевскиймен (оның кейін

досы болды), европа революциялық қозғалысының қайраткері, жер аударылған М.А. Бакунинмен (Шоқанның жақын досы Г.Н. Потаниннің⁵ өміріне шешуші рөл атқарған), көрнекті ғалым және саяхатшы П.П. Семенов – Тянь-Шанскиймен (әр уақытта Ш. Уәлихановтың ғылыми зерттеулеріне әсер еткен және оның Ресей географиялық қоғамына мүшелікке өтуіне ұсыныс жасаған) және басқалармен де кездестірді.

Шоқан Уәлиханов – дүниежүзілік географиялық ғылымда Тянь-Шань мен Шығыс Түркістанды алғаш ашып бірден-бір танылған адам. Ол Орталық Қазақстан, Жетісу өлкесін (1855–1857 жж.) зерттеп, Ыстықкөл аңғары маңайына (1856 және 1857 жж.). жүргізілген әскери-ғылыми экспедиция мен Құлжаны (1856 ж.) зерттеулерге қатысты. Сол сапарларда ғалым қырғыздың “Манас” атты атақты поэмасына алғашқы рет көңіл бөліп, бірінші рет оны ғылыми жолмен жазып алды. 1858–1859 жж. Ол Шығыс Түркістанға (қазіргі Батыс Қытай) саяхат жасап қайтты. Оның осы ғылыми қызметі мен бақылауынан туындаған ісінің нәтижесі есебінде “Алты-шаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу (Кіші Бұхара) провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы туралы” деген бағалы еңбегі өмірге келді. Бұл Қытайдың бөлігі деп аталған Шығыс Түркістан халықтарының тарихы мен географиясы, әлеуметтік құрылысы жөніндегі толық мағлұмат беретін алғашқы отандық ғылыми еңбек еді. Қытай жөнінде ешқандай артық деректер білмейтіндіктен осы еңбек ғылыми ортаға үлкен әсер қалдырды. Уәлихановтың көзі тірі кезінде-ақ, оның кейбір шығармалары аударылып, Германия және

Англия елдерінде басылып шықты. Оның зерттеулері, XIX ғасырдың ғылыми қорытындыларындағы жетістіктерді жинақтаған француз ғалымы Элизе Реклюдің⁶ Әлемдік географиясына енді. Пушкин үйінің қолжазба бөлімінде 1863 жылы Николай Ильминскийдің Отто Реригке жазған қызықты хаты сақталған. Шетелдік тілшіге былай деп хабарланды: “Кейде әлем біздегі материалдардың нақтылы бар екендігін сезіне бермейді, өйткені, шетелдерде біздің әдебиетіміз белгісіз” дей келе батыста қайсы бір тай-талас тудырып жататын даулар Ресейде өлде қашан зерттеліп қойған. Ильминский оған Ш. Уәлихановтың еңбегіне назар салуды ұсынады: Өзі жаратылысынан қырғыз, Қашқарға ғылыми саяхат жасаған тағы бір ғалымды айтайын, Сізге. Оның тамаша мақалалары географиялық қоғамның жазбаларында басылып жатыр... Ол осы қоғамның мүшесі. Бұл – сұлтан Шоқан Уәлиханов”⁷.

Ш. Уәлихановтың шығармашылығын зерттегендер әділ түрде, оның Шығыс Түркістан жайлы шығармасымен, басқа да жинақтарынан аңғарылатыны, ол Қытайды сынай отырып, Ресей саясаты мен тәртібін бұрыннан қалыптасқан ағартушылық және демократиялық дәстүр бойынша жабық сынға алғандығын мүмкіндігінше байқауға болады дейді⁸. Бұл әдеби дәстүр XVIII ғасырдағы француз ағартушыларынан басталған оны В.Г. Белинский 1840 жылдары, М.А. Бакунин Сібірге жер аударылған кезеңдеріндегі мақалаларында қолданды.

1859–1861 жылдары Ш. Уәлиханов Петербургте тұрып, жұмыс жасады. Осы жерде ол көрнекті ғалымдармен, жазушылармен, қоғам қайраткерлерімен (оның ішінде Н.Г. Чернышевскиймен)⁹ танысты.

Әдебиеттегі жанама куәгерлер арқылы, оның ішінде А. Врангельдің Ш. Уәлихановты Парижде кездестірдім деп естелігінде жазғанындай, 1860 жылдың аяғында Уәлиханов Парижге сапар шекті деген жорамал айтылған-ды. Мүмкін ол астыртын түрде Парижге¹⁰ жолға жүріп, осы сәттерде эмиграциядағы Ресей азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерлерімен кездесуі. Қалай болғанда да, 1860 жылдың 4-қарашасында Петербургтен ол ата-анасына хат жазып: “Құдай қаласа, бір айдан кейін Петербургтен Парижге жолға шығамын. Осы үшін бір адамнан ақша қарыз алдым, ал сіздің аударған ақшаңыз мені Петербургтен таппайды-ау, деп қорқамын. Осы хатты алысымен мені күтсін деп Сіздер маған арналған бір жылдық мың сомды аударыңыздар. Шет елде қарызын өтей алмайтындарды кім болса да, мейлі, даңқы жер жарсын, тіпті генералиссимус болсын, қарыз түрмесіне жабатын көрінеді. Сіздің жағдайыңызбен есептесе отыра, тек, бір мың сомды үстіне қосып салуыңызды өтінемін. Егерде қайыршылардай өмір сүрсем, онда бұл ақша тек тамақтануға жетеді”¹¹. Оның шетелге сапары жайлы жорамалдар бүгінгі күнге дейін нақтылы дәлелдермен теріске шығарылып, не анықталған жоқ.

Шоқан Уәлихановтың жол жүруін теріске шығаратын дәлел – оның Лондонға келіп тіркелмегендігі. Олай болатыны сол кездегі либерал зиялылар ортасы Еуропаға саяхат жасағанда Герцен мен кездесу үшін әдейі оған соғатын¹². Әйтсе де, бұл жерде де күтпеген жаңалық болуы мүмкін. Мыса-

лы, венгр зерттеушісі Миклош Кун Венгр эмигранты Д. Танаркидің күнделігінен 1860 ж. 16 желтоқсанда оның Герценде болғандығын айғақтайды. Танарки ол жерде Ресейден келген үш адамды көреді. Бірақ, үй иесі оларды онымен таныстыруды жөн санамады. Келгендердің біреуінің тек дәрігер екенін он жыл Пекинде¹³ тұрғанын біледі. Ендігі белгісіз екеу кім? Қандай құпиялық оймен Герцен олардың аттарын жасырды?

Біршама байқасақ, әдебиетте ойшылдың саяси-құқықтық көзқарасы кей кездерде тым революцияшылданып кеткен. Оның революциялық-демократтық көзқарасы негізінде күшті реформаторлық либерал-демократиялық пікіріне қабысып жатады. Оған, ойшылдың көптеген достарына Петербургтен оралғанда Қазақстаннан жіберген хаттары және қызметтес әріптестері мен, достарына жазған ертедегі жазбалары, практикалық қызметтері, революциялық заңдылықты ұғынуы, бірақ оны дәріптеушілікке қарсылықтары, түсінісулері куәгер болады. Революция әлеуметтік күштің жиналған қопарылысы болғандықтан оның тым консервативтік және саяси-құқықтық жүйеге басқадай лажи жоқ екендігін ол ұғынды. Қазақстанның шұғыл дамуы әбден ойластырылған реформаның көмегі арқылы болатын болса да, оның барлық ынтасы байыпты түрдегі эволюциялық дамуды қолдады.

Уәлихановтың либералдығын оның жақын достары айқындайды. Г.Н. Потаниннің баяндауынша “Саяси көзқарасы бойынша ол (Ш. Уәлиханов. – С.У.) солшыл либералға жатты”¹⁴.

Әр уақыт барлық ісімен ұрпағына сана-сезім ұялатып, мүмкін болған әрекетті жасатады. Бұл түсінікте XIX ғасырмен XX ғасырдың басындағы либерализм күшті творчестволық әлеуетке ие болды. Бар болғаны 30 жас жасаған Шоқан Уәлихановтың ой-өрісі дамуының келешегін тек болжап айтуға ғана болады.

Десекте, жорамалдың бірін, оның көзқарасы мен орныққан пікірінің эволюциясы мүмкіндігінше қатар келген жақын досы Г.Н. Потаниннің азамат соғысы кезеңдерінде “ақтар қозғалысына” қосылуынан көруге болар. Ал, 1917 ж. шілдеде Орынборда өткен Бүкілқазақ съезіне Потанин Семей облысынан құрылтай жиынына кандидат болып сайланды. Ол № 1 кандидат болса, № 2 кандидат Әлихан Бөкейханов болды¹⁵.

Ш. Уәлихановқа либералдық көңіл-күйіне орай Атбасар аймағының сұлтан басқарушы болмақ үміт пайда болды. Іске аспай қалған үміті жайлы ол Ф.М. Достоевскийге жазды: “Мен сұлтан болып [осы жұмысқа тұрсам] отандастарыма көмек көрсетіп, оларды чиновниктердің және бай қырғыздардың езгісінен құтқарсам ғой деп ойладым:

Осы орайда барлығынан бұрын өз үлгі ісіммен, жерлестеріме сауатты сұлтан-басқарушы ретінде пайда бермек болуды ойладым. Олар шын сауатты адамнан, орыс чиновнигінің іс-әрекеті арқылы орыс тәрбиесіне қалыптасқан өзіндік көзқарастан басқаны көрген болар еді.

Осы мақсатпен мен Атбасар аймағының аға сұлтанына дауыс алуға келісім бердім, бірақ сайлау чиновниктердің әр түрлі айласынсыз болмай қалған жоқ”¹⁶.

Шоқан Уәлихановтың чиновниктердің ойына келген төлкегін, қиянат етушілігін қатты сынға алып, оған көңіл бөлуі, ойшылдың Батыс Қытайдағы саяси құрылыспен ондағы үстемдік етіп отырған тәртіп туралы жазған еңбегінде де байқалып отырады. Жергілікті басқарушының ережесі туралы жаза отырып, (негізінен Батыс Қытайдағы генерал-губернатор жайлы) оның байқағаны; “Жергілікті цзян-цзунь... халық есебінен ішіп жейді. Қасапшылар күнде ет әкеп береді, тігіншілер көйлек тігеді, тас қалаушылар үйін жөндейді. Ауыр салық пен қиянатшылық та шек жоқ. Ал, пара алу жағынан, қытайлықтар парсының шахынан кем түспейді”¹⁷.

Қазақ ғылымы мен мәдениетінде жарық жұлдыздай аққан Ш. Уәлихановтың қысқа өміріндегі ең өндірімді шығармашылық жолы – 1850 мен 1860 жылдардың арасы, бұл Александр екіншінің қызу реформаторлық қызметінің кезеңі мен өрі оны қоршаған либералистердің ортасы болатын. Николай біріншінің дәуіріндегі декабристерді қудалау, қатаң цензура мұның барлығы келмеске кеткендей болды. Реформаның рухы, халықтың осы кезеңдегі әлеуметтік, ағартушылық жағынан тыныс алып осы сауаттануы Уәлихановты жігерлендірді. Ол реформаторлық және ағартушылық идеяны алып оны таратушы ғана болған жоқ, өзінің тәжірибелік қызметінде көп жоспарлы реформаны жүргізіп дайындауға мүмкіндік жасады.

Ш. Уәлиханов республикалық құрылысты ұнатты, зорлық-зомбылыққа қарсы тұрды, бірақ ол прогрессивтік ағартушылық конституциялық мо-

нархияның мүмкіндігін теріс көрген жоқ. Ол жеткілікті түрде федеративтік идеядағы¹⁸ азаттық қозғалысымен таныс болып, оны негізінен қуаттады.

Ш. Уәлихановтың аса көрнекті шығармаларының біріне жататыны – қайтыс болғаннан кейін жарияланған саяси-құқықтық тақырыптағы “Сот реформасы жайында жазба” атты өшпес еңбегі.

Жазба 1864 ж. Ресейде сот реформасына дайындық пен оның жүргізілу қарсаңында жазылды. Шоқан Уәлиханов оны Омбыда 28 ақпан 1864 ж. аяқтаған. Бұл жұмыс Омбы мұрағатынан табылып 1880 жылдары Г.А. Колпаковскийге жіберіледі. Ол Г.Н. Потанинге “бүгінгі уақытқа дейін маңызынан айырылмаған” деп бұрыштама қойған.

Бұл еңбек өзінің көптеген әсері жағынан 20 ғасырдың аяғында да қызығушылық тудырды. Сот реформасына дайындық кезеңдерінде сот әкімшілігі туралы Ресейдің мерзімді басылымдары да қызығушылық танытты. Осы бағытта реформаның негізінде қандай принциптер болмақ, бірінші кезектегі реформалауға не жатады, оны қандай үлгіде жүргізуге болады деген мәселелер талқыланды.

Бірінші талқылауды “Морской сборник”, бастады, одан соң оған “Русский вестник” қызу кірісті. 1859ж. “Современник” журналында М.Н. Филипповтың “Орыстың сот құрылысымен сот ісіне көзқарас” атты кеңейтілген мақаласы жарық көрді. Ресей сот жүйесіндегі реформаларға байланысты арнайы заң мәселелерін, әсіресе оның ішінде сот заседательдері мен адвокатурасы туралы сұрақтарды көптеген газетпен журналдар талқылады.

Әділет министрлігі сот реформасы мәселелеріне байланысты арнайы шолу дайындап бастырды¹⁹.

Сот реформасына дайындық жұмысы 1850 жылдың соңында белсенді жүргізілді, ол 1864 ж. аяқталу сатысына жетті.

Императордың алдында қоғамға біртіндеп енген жаңа белгідегі құқық пен бостандықты қандайлық реттерде шешуі керектігі тұрды. 1864 жылы қыркүйекте Александр екіншіге Мемлекеттік кеңестің төрағасы, князь П.П. Гагариннен және әділет министрі Д.Н. Замятиннен жазбалар жіберілді.

Гагарин сот ісіндегі демократиялық жанартулардан қауіптенетін қоғамдық топтардың пікірін, ыңғайын білдіре, оны іске асыру жолын созып, сот ісі мен адвокатурадағы ең демократиялық қалыптарды алып тастауға ұмтылды.

Замятин дворян, чиновник және зиялылардың либерал-демократиялық өкілі болғандықтан, мүмкіндігі болғанынша, бұл жаңа өзгерісті тез әрі батыл түрде жүргізуді қалады. Император болса, реформаның біртіндеп жүргізілуін айтып, 1865 ж. 19 қазан айында “Сот жарғысының енгізілу әрекеті ережесін” бекітті. Ал, реформа түпкілікті түрде 1899 жылы аяқталды. Бірақта, бұл уақытқа дейін сот ісі ұйымдары әр түрлі бағыттағы реформаларға және де қарсы бағыттағы жекелей сот институттарының реформалық толқынына ұшырады²⁰.

Ш. Уәлиханов сот реформасын жүргізу мәселелері төңірегінде өзінің жеке бағытын ұстанды. Ол Ресейдің басым бөлігінде осы реформаның негізінің қолданылуын ұстанған либерал-демократиялық ортаның өкілдеріне қарамастан, бұл реформаны

қолдануға жергілікті ұлттық ерекшеліктердің ескерілуімен есептесуге көңіл бөлді. Сондықтан, мүмкіндігінше тұтастай жаңашыл осы реформаны өзіне жақсы таныс әдет-ғұрып, салт-дәстүр, қазақ халқының өмір сүру жағдайымен салыстыра отырып өңдеді. Оған ең басты аброй – жекелеген әлеуметтік топтың, сословиенің ынтасы емес, бүкіл ұлттың ынтасы. “... Бүтін ұлттың ынтасы, – деп жазды ол қатаң әділеттік жолы арқылы жеке Сословиенің пайдасымен де есептесіп жатуы қажет”²¹.

“Алаш” либерал-демократиялық партиясының ұлттық қалауды қорғаған көрнекті ағартушылары мен идеологтері сияқты, Шоқан Уәлихановтың да бұл саяси-құқықтық дамуға жалпы тарихи жағынан келуі, ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан ұлт-азаттық идеясын бастаушылардың бірі екендігін білдіреді.

А. Бөкейханов белсенді түрде араласқан “Қазақ” ұлттық газеті 1914 жылғы бірнеше санында (№ 71, 73, 76, 77) Ш. Уәлиханов жайлы материалдар басты. Онда, оның идеялық ағымды қалыптастырған алғашқылардың бірі екендігі жазылса, кейіннен 1917 жылы сол идея шындалып, тазарып “Алаш” партиясы боп құрылды²².

Ш. Уәлихановтың билер сотының мағынасы туралы идеясына, Ахмет Байтұрсыновтың “Қазақ” газетінде басылған халыққа жақын Тағы да халық соты жайлы”²³ мақаласы үндес келеді.

Қазақ халқы тарихи дамуының жаңа сатысына қалыптасуын, әрі әдеттен тыс дағдыға көшу кезеңін-

дегі қауіпсіздік жолының барлық қажеттілік тұрғысын сақтауын, оны барынша қорғау жолындағы тарихи жоғарғы міндетті әр түрлі кезеңдерде ой жүгіртіп, шешуді басты парызы ретінде нақтылы қарастырған ХІХ ғасырдың жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы алдыңғы қатарлы ойшылдар болды. ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы ағартушылық, халық насихат өкілдерінің ұлттық, либералдық және социалистік бағыттағы қиындықтарына қарамастан ХХ ғасырдың онжылдықтарындағы “Алаш” партиясының жетекшілерінің насихаты ғасыр тудырған осы жоғарғы міндетті шешуге жағдайлар жасады. Осы мазмұндағы Ш. Уәлихановтың көптеген идеялары “Алаш” партиясы жетекшілерінің идеясымен сәйкес келіп, халықтың өмір талабындағы басты міндетін, тарихи жолын, әсіресе әлеуметтік экономикалық және мәдени дамуы мен қоғамдық өркендеуін (кейбіреулері мұны өзірге іске аспайтын деп ойласа, екіншілері тәжірибеден өте келе дамитын процесс деп ұқты) шешуге бағындырылды.

Ш. Уәлихановтың консервативтік дұрыс мағыналы айқын ойы және “Алаш” партиясы жетекшілерінің патшалық саясат пен саясат жолындағы одан кейінгі қазақ қоғамындағы кеңестік бюрократияда болған шұғыл эволюциялық айналымдарға айтылған ескертулері толығымен айқындалып ақталды. Бұған нақтылы дәлел ретінде Ш. Уәлихановтың досы Г.Н. Потаниннің идеялық өсу кезеңдерін алуға болады.

Ш. Уәлихановтың әкесі,
аға сұлтан полковник Шыңғыс Уәлиханов

Үлкен Орданың сұлтаны Мамырхан Рүстемов.
Қарындаш. 1856 г.
Ш. Уәлихановтың салған суреті

Бұғы руының жоғарғы манабы – Боранбай.
Қарындаш. 1856 г.
Ш. Уәлихановтың салған суреті

Қазыбек би
(1667–1764 жж.)

Әйтеке би
(1682–1766 жж.)

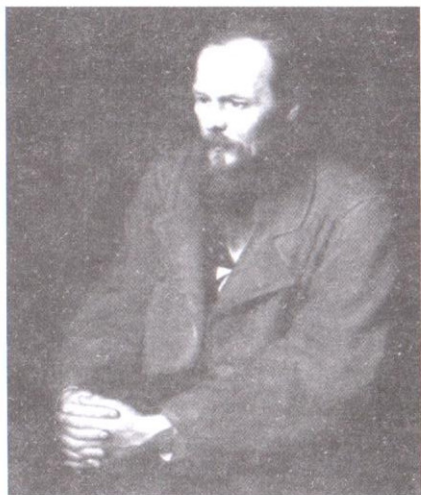
Төле би
(1663–1756 жж.)

Александр II патша

Николай I патшаның билік жүргізгеніне он жыл толуына арналған ескерткіш монеті 1 1/2 (1835–1836)²⁴

*В.Г. Перов. Ф.М. Достоевскийдің портреті. 1872 ж.
Москва. Третьяков галереясы*

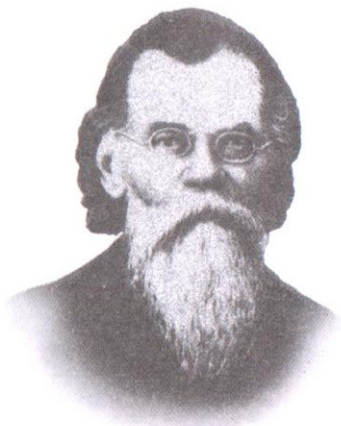
П.П. Семенов-Тян-Шанский

А.И. Герцен

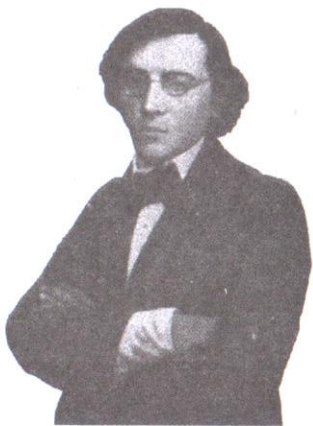
Н.В. Соколов

Г.Н. Потанин

М.А. Бакунин

Н.Г. Чернышевский

Алматы. Ш. Уәлихановтың ескерткіші.
Мүсінші Х.И. Наурызбаев.
Сәулетші Ш.Ы. Уәлихан.
1969 ж. қойылған.

Тарихи дамудың ең бір басты бағыты, ол қоғамның барлық мүшелерінің материалдық жағдайының өсуі деп мойындады Ш. Уәлиханов. Бұған ең алғаш қызмет ететін экономикалық және әлеуметтік реформа болып табылады. Ол саяси және құқықтық реформа экономикалық жаңаруды іске асыруды қамтамасыз етсе, ол үшін ең алдымен халықтың тәжірибесі, оның дәстүрі, мәдениеті ескерілуі тиіс, деп есептеді.

“Қандай да болмасын өзгерісті ұластырып, орын тептіріп, әрі сақтап қалу үшін, – деп жазды Ш. Уәлиханов біз қабылдағалы отырған реформа сол халықтың мүддесі, пайдасы үшін жасалып отырғандықтан, оның материалдық мұқтажына шақталуы, әрі сол қоғамның ұлттық мінез-құлқына сай келуі қажет”. Бұл жағдайдан тыс жасалған өзгерістің бәрі де зиянды, әрі аномал (жағымсыз) құбылыс ретінде қауымды айықпас дертке шалдықтырып тұралатып, мешеулетуі мүмкін”²⁵.

Адамзат, оны қоршаған әлем мен қоғам жөніндегі түсінік және олардың өзгеріске түсуі, яғни ол туралы ілім салыстырмалы түрде болады. Осыған байланысты Ш. Уәлихановтың пайымдауы бойынша қандай жағдайдағы болмасын, қандайлық бір реформаны болмасын оның пайдасы мен зиянының қаншалықты екендігін ылғи да анықтап, екшеп отыру қажет. Бір уақытта немесе белгілі бір мерзімде халықтың даму сатысына және оның өмірінің жағдайына тиімді болатындардың басқа бір уақыттарда сол халыққа оның пайдасынан зияны көп болуы.

Уәлиханов реформаны жүргізуді қолдамаушылық, прогресшіл дамуға кедергі жасаушылық, реформаны халықтың табиғи дамуын ескермей, күштеп енгізу ол халықтың наразылығын тудыртып, кері әрекетке әкелуіне мүмкіндік тудырады деген ой қалыптастырды.

“1793 жылдан бастап Еуропада болған революцияның бәрі де, – деп жазды ол, – бостандық үшін болған халық қозғалысының басталуынан туындады. Қисынсыз теорияға немесе өзге халықтың өміріне негізделіп зорлықпен ырықсыз жасалған реформа адам баласын жойқын апатқа душар етіп келеді”²⁶.

Осыған байланысты, ойшыл белгілі бір өлшемде Бірінші Петрдің реформасына сын көзімен қарады.

Уәлиханов сол кездегі аса зор геосаясат процесстерін көре отырып, Қазақстанмен Ресейдің тағдыры олардың бірлігінде, ал прогреске қол жеткізу Ресей мен батысеуропа мәдениетінің әсерінде деп мойындады. Қазақстанның Ресей құрамына енуін қолдап, оны прогресшіл көрініс дей отыра, Уәлиханов күшпен қосылудың тәсілдерін кінәлай бейбіт келісім арқылы оған барынша қол жеткізуді ұсынды.

Сонымен ойшыл қазақ халқының бейбітсүйгіштігін, оның көрші халықтармен, елдермен бейбітшілікте өмір сүруге ұмтылатындығын атап көрсетті. “Сот реформасы жайында жазбада” ол қазақ халқын Ресейдегі ең бейбітшілік сүйгіштердің қатарына жатады” деп атады²⁷.

Далалықтарда орын алған феодалдық-патриархалдық тәртіпті сынай отыра, ол Ресейдегі реформаға дейінгі тәртіпке сын көзімен қарап, патшалық чиновниктердің кертартпа қиянатшылдығын, сонымен қатар колониялық әкімшілігін айыптады. Мұның күйініші оның достарына жазған хаттарынан білініп тұрады. “1862 ж. 6 желтоқсанда А.Н. Майковқа жазғанында, ол, Сібірдегі бұратаналарға не істегісі келсе соны істейді, тіптен ит қосып қуалау ғана қалды”²⁸.

Соған қарамастан, кең, шынтуайтында евразиялық көзқарастағы адам ретінде, Уәлиханов Қазақстан мен Ресей патриоты болып қалды. Ол, ең алдымен Қазақстанды, одан кейін Сібірді, бұдан соң Ресейді, одан әрі бүкіл әлемді, барлық адамзатты сүйемін деп айтты. Қазақтар “Батый татарларының ұрпағы ретінде орыстармен тарихи байланыста және тіпті қандас туысқан, – деп жазды.

Ойшыл, тарихи дамудың тарау-тарау идеясын бөле келе қоғам эволюциясының төменгі және жоғарғы сатыларында өмірдің қалыптасқан ұқсастығы бар деп мойындайды. Дамудың ерте сатысында қоғамның ішкі себептері арқылы өз бетімен пайда болған ұйым өмірдің табиғи нысанын құрайды. Одан кейінгі эволюциялық жоғарғы сатылар тарихи тәжірибе мен әлемді тану арқылы адамзаттың атын өмірдің стихиялы алғашқы негізіне қарағанда, жаңа, өзгертілген түрдегі, басқаша түсініктегі болатын ақылды жетістікке алып келеді.

Осы мағынада Қазақстан жайлы Уәлиханов былай деп жазды: “... біздің қоғамның даму нысаны

жоғары, мәдениетті даму көрсеткішінің ең үлкен бірлестігін берсе де өзінің сол бір табиғи кезеңінде тұр”²⁹.

Осыған ұқсас идеяны Гегельдің философиясын қолдана отырып А.И. Герцен, М.А. Бакунин, Н.Г. Чернышевскийлер дамытты. Мұндай идеялар халықтың біркелкі емес, секірмелі түрдегі тарихи дамуына негіз бола, кейбір халықтардың өткен кезеңдерін олардың айналып өтуіне саяси-құқықтық ой дамуындағы прогресшіл ағымның ХХ ғасырдағы дамушы елдеріне әдеттегідей болса керек.

Уәлихановқа жоғары құндылық, сірә, қазақ халқының гүлденуі мен табиғи алға басуы әлемдік мәдениет пен прогрестік дамуының негізіне, оның ішкі қажеттілігінен туған өзіндік ұйымы мен күшіне, мүмкіндігіне, басқа елдермен, халықтың тәжірибесіне сүйенуі арқылы болмақ.

Уәлихановша халықтың дамуы мен рухани қалыптасуы – “өздігінен даму, өздігінен қорғану, өзін-өзі басқару және тергеусіз сот”. Ағартушы-демократ халықтың сана-сезімін, творчестволық күшін, ұлттық жасампаз қуатын оятуды ең басты қажеттілік деп есептеді.

“Өзін-өзі қорғау” принципі оның түсінігінше тек әскери тұрғыда ғана емес, одан кеңірек саяси, құқықтық, мәдениеттілік шамасында болса керек. Істің мәніне қарағанда, Уәлиханов пікірінше халық ұйымындағы принциптер, халықтық (ұлттық) идея ретінде тәуелсіздікке жақын. Сотты және басқада реформаны жүргізуден күтілетін “өзіндік басқарудың бас кезіндегі тым ұтымды” оған қоса “орыс

үкіметіне, сол сықылды қырғыз халқына да өкелетін бюрократтық былықтың³⁰ қиындық тудыратынына” байланысты реформаны дәріптеушіліктен ол алыс болды. Чиновниктердің көптеген бюрократтық машинасының “тырысуы”, олардың өздерінің жеке мүддесін немесе ұзын-сонар мұратын жоғары қоюы, прогрессивтік және прагматикалық идеямен жобаның өмірде іске асыруылуында танымас-тай өзгеріп шыға келетінін түсінді.

“Қоғамдық қажеттілікті білмегендіктен және адамгершілік теориясына артық қызғаныштан бізде реформалармен жаңалықтар жиі енгізіледі, бұл тап қазіргі кезде, белгілі істің жағдайында тіптен керегі жоқ”³¹, – деп жазды ол.

Уәлиханов реформа туралы мәселелер ерекше сақтықты қажет етеді, өйткені оның халық өміріне аса маңызы бар және соған тәуелді дей келе Шекспирдің халықтық сөзін келтіреді “быть или не быть”³² (не өлім, не тірлік).

Уәлиханов ойшыл-реалист және гуманист ретінде ұлттың ерекшелігін есепке алуды және Қазақстанға ғана емес, қазақ халқына басқарудың өзіндік нысанын сақтауды жақтады. 1863 жылы сот реформасының жобасы жайлы қазақ халқының пікірін танып білу туралы комиссияда жұмыс істеген Уәлиханов, халықтың көпшілігі билер сотын сақтап, дұрысында оның империялық мемлекеттендірілмеуін қолдайды деген қорытындыға келді.

“Қазақтың билер сотымен мировой соттың іс жүргізуінен салыстырудан байқайтынымыз, – деп жазды Уәлиханов, – адалдықтағы үлкен айырма-

шылықты былай қойғанда, мировой сотпен қазақтың билер сотының жалпы идеясында, практикалық мақсатында екеуіне де тән ұқсастық мол, бірақ мировой сотта ерен формальдық (немқұрайдылық) және бюрократтық (төрешілдік) белгілер басымдау. Біздің ойымызша, егер өсіп-өнудің жоғарғы сатысы мен төменгі сатысындағы үйлесімділікті, ұқсастықты ескерсек, мировой соттан билер сотының ең болғанда қазақ үшін кейбір айырмашылығы барына таңдануға болмайды. Дәріптеп жіберіпті деп айтудан жасқанғанымыз болмаса, артықшылығы басым дер едім”. Билер сотының орнын алмастыруды көздеген мировой сотқа сын айту үшін, Уәлиханов британдық мировой соттың кемшілігін көрсеткен белгілі ағылшын, француз және неміс заңгерлерінің беделін пайдаланды.

Немқұрайлы емес, өнегелі маңызы бар билердің рөлдерімен, билер сотының қазақ қоғамында біршама өзгерістерге ұшырағанын 1860 жылдары Қазақстанда жүргізілген зерттеулерде де көрсетілді.

Бүгінде сирек кездесетін үлкен библиографиялық еңбек болып отырған. “Область сибирских киргизов” (Спб., 1868) атты үш томдық зерттеулердің авторы, Бас штабтың подполковнигі Красовский былай деп көрсетті: “Қырғыздардың ру басына деген құрметі арқасында сұлтандар сықылды, билер атағы да ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отыр. Бірақ, осы екі атақтың бір-бірінен айырмашылығы хандық абырой жойылғаннан кейін орасан зор болды.

Енді, сұлтан деген түсінік қырғыздарға ешқандай мағына бермейтін болса, ал ру басы билерінің шешіміне сонау түкпірдегі ауылдардан тұрғындар ағылып келіп жатты. Осыдан кейін оның құрметті

атағы жоғарылап, халық көзінше, әсіресе басқа тәртіппен ұшырасқан кезінде мағынасы одан сайын ұлғая берді”³⁴.

Уәлихановтың құқықты зерттеуінде, оның ішінде қазақтардың әдеттегі құқығын “Сот реформасы жайында жазбада” (1864) көрсеткеніндей көптеген тұстары ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Германияда дамыған тарихи құқық мектебінің, сондай-ақ Ш.Л. Монтескьенің “Заңдар рухы” атты еңбегінде атап өтілген халықтар өмірінің әр жақты жағдайымен байланысты заңдар идеясына жақын.

Уәлихановқа әдістемелік жағынан жақыны Д.С. Миллдің шексіз және әлеуметтік көрініс әсерінің сіңісуі идеясы. “Барлық қоғамдық құбылыстың шығуы, – деп жазды Д.С. Милль, – бір орасан “заңдардың қозғалуын” көрсетеді.

Біз, егер де қоғамдағы өмірдің барлық қырын танып білмесек, оны тәжірибе жүзінде бір қарымқатынастағы бағытқа бағыттай алмасақ, оның теориясын ешқашанда да түсініп біле алмаймыз.

Сол қоғам өміріндегі деректердің үлкенді-кішісінің әсері тимеген бірде-бір қоғамдық құбылыс болған емес. Демек, сырттай болатын әрқилы себептердің осы қоғам құбылысына әсері болады”³⁵.

Уәлиханов заң ісінің ең алдымен адам өмірі жағдайына, оның тәрбиесіне, санасына тағы басқа көптеген факторларын өзгертуге сәйкес келуін мойындады.

Уәлиханов заңның “халыққа жақсысы”, сонда ғана, ол кімге болса да белгілі болып, әрі оның өмір тіршілігімен сәйкес келсе деп есептеді.

Бөтен заңдар ақылдылық танытқанымен, халқына “өзіне төн заң” жақсы әрі тиімді боп келеді, дейді.

Уәлиханов құқықтың, “жоғарыдан таңылып, сырттан алынбай” халық өмірінің терең түкпірінен өсіп жетілгені қажет”³⁶ деді. Ғалым қазақтың әдеттегі құқығының “адамгершілік жағын”, оның көптеген ұлттар заңдары жүйесінен ерекшелігін жазды. Айталық, дене жазасының³⁷ жоқтығы, рулық дәстүрдегі өзара көмек (мысалы, барымтадан зардап шеккенге, малдары жұтқа ұшырағандарға) тағы басқалары.

Ол, әдеттегі құқықтың “көлеңкелі жағында”, өсіресе, ескі ұғымға сенушілігін, білімсіздігін (мысалы, отбасы дәстүрінің құқығы бойынша қыздарын тым ерте күйеуге шығаруы, тіпті кейді ықтиярсыз беруі, қылмыс жайлы құқығында кісі өлтіргеннің төлем төлеуі және басқалар) атап көрсетті.

Ш. Уәлиханов Қазақстандағы әдеттегі құқыққа негізделген, қоғамдық өмірдің өзінен туған механизмдердің кеңінен дамығанына назар аударды. Сонымен бірге, ғалым “мал бағумен айналысқан көшпенді халықтың ежелден қалыптасқан дәстүрі барымта жайлы және зардап шеккендердің заңды талабы кейде қанағаттандырылмай қалатындығы мен билер соты шешімінің жөні бар құнды (ашық) қамтамасыз етуін айғақтауға ғылыми талдау жасаған аздаған авторлардың бірі”³⁸.

Сот реформасының мәселелерінде белгілі бір аралықта Уәлиханов жақсы мағынада консерватор болды. Шындығында, бұл оның ғасырдың үлгілі идеясынан тыс, халық сана-сезімінің құқығы болған, оның мәдениетінің шыңырауының негізімен байланысқан дәстүрлі саяси-құқық түрін бұзып

бүлдіруден сақтау, қорғау жолындағы ұмтылысы еді.

Өз халқына ненің қауіпті болатынын нақты білген ол, романтикалық, гуманистік, және ойшыл-сауатты консерваторлықты ұстанды. Ол өзінің субъективтік ұстанымын, ұлттың тарихи дамудың жоғарғы шебіне жетуі үшін өмірдегі дәстүрді дамыту мен кемітіп ұстау құралы ретінде ұстанды.

Оның консерваторлығы тұтастай алғанда, барып тұрған революцияшылдарға, не алды артын өлшемейтін бюрократтық жалған прогрессшіл реформаторшылдарға жақындықтан гөрі, қазақ қоғамының табиғи және ақылды өмірінің негізіне бағытталды. Мұның қайсысының болмасын шамасын сақтап, сақтықпен келмесе, қазақ қоғамын реформалау жолдары теріс көрсеткішке әкелінеді. Шоқан Уәлихановтың пікірінше, халықтық дейтін сот ісінің нысанына қарағанда, билер сотымен іштен пайда болған халықтық құқық нысандары дәстүрлі құқық болып, құқықтық шындықты айқындайды оны бағаламауға, тіптен бүлдіріп бұзуға болмайды. Олар, мемлекеттік сотпен заңдардың бюрократтық және формалистік кемшіліктерінен арылған, халық өмірінің табиғи элементі, тығыз байланысты дәстүрі, өнегесі, халықтың тұрмысы мен сенімі.

Қазақстанда жүргізілген 1867–1868 жж. реформа (ойшыл қайтыс болғаннан кейін), билер сотына (халық сотына) реформалар, жасалынуы, сақталуы Уәлиханов ұсынысының шындығын бекіте түсті. Ш. Уәлихановтың сот реформасы жайлы пікірі “Сот реформасы жайында жазбада”, одан басқа да жал-

пы тарихи болып табылатын жекелей оқиғаларға білдірген ойларында, халықтың өзіндік тарихи даму қозғалысын ескермей, оның өмірі мен тұрмысын еріксіз реформалауды жүргізу қауіпті де зиянды екенін байқатты.

Демек, ойшылдың бұл қауіптенуін ХХ ғасыр толық түрде дәлелдеді, өсіресе, коллективтендіру мен отырықшылдыққа күштеп енгізу кезеңдері миллиондаған адамдардың аштан қырылуына әкеп тіреді...

Уәлихановтың ойлауындағы халықтың табиғи өмірі мен дәстүрінің басталуына көз жіберу қажеттілігі, құқықтың заңдарға сәйкессіздігі, билер сотының мағынасы, Қазақстан үшін дағдылы құқықтың, өз ұйымдарымен халық өмірінің өзегіне жүйеленіп отыруы республиканың қазіргі құқық реформасының кезеңдерінде де көп жағынан өзекті болып қалады.

С. Ф. Ударцев

ЕСКЕРТУЛЕР

Ш. Уәлихановтың “Сот реформасы жайында жазбасын” 5 томдық толық жинағынан (1 томының 495–522 бб.) қазақ тіліне аударған **Б. Қожабеков** (Ш. Уәлиханов. Таңдамалы шығ. Алматы. “Жазушы” б-сы. 1985 ж.) “Ш. Уәлихановтың саяси және құқықтық көзқарасы” кіріспе мақаласы және ескертулері С. Ф. Ударцевтікі. Қазақ тіліне аударған Т. Қаймолдинов.

Чокан Валиханов. Записки о судебной реформе. 2-басылым. толықтырылған және түзетілген./ Алматы: Жеті жарғы. 2003. Кітаптың 1-басылымы орыс тілінде 1999 ж. “Әділет” Жоғары құқық мектебінде жарық көрген.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСЫ (С.Ф. Ударцев)

¹ Шокан Уәлиханов — дұрыс есімі Мұхаммед-Қанапия, ал Шокан — анасының еркелетіп қойған аты.

² Шокан Уәлихановқа арналған соңғы жарты ғасыр уақыт ішіндегі көптеген әдебиеттердегі әр түрлі баға мен көзқарасқа төмендегілерді жатқыза аламыз: *Лурье А.* Чокан Валиханов — первый казахский ученый и просветитель// (тарихи журнал (Москва). 1943. № 11–12; *Айдарова Х.Г.* Чокан Валиханов. Ал., 1945; *Булатов С.Я.* К вопросу о государственных и правовых воззрениях Чокана Валиханова. // Қазақ ССР-і ғылым академиясының хабаршысы. 1956. № 3 (132); *Бейсембиев К.* Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века (Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин). Алма-Ата, 1957; *Мұқанов С.М.* Шокан Уәлиханов. Алма-Ата, 1958; *Дюков Л.В.* Чокан Валиханов как последователь Н.Г. Чернышевского// С.М. Киров атындағы ҚазМУ-

дің ғылыми жазбасы. 49-т. Заңдар сериясы. 6-басылымы. Алма-Ата, 1960; Әуезов М. Ф. М. Достоевский және Шокан Уәлиханов / Әр жылдар ойлары. Алма-Ата, 1961; Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. Алма-Ата, 1965. Сегизбаев О.А. Исследователь, мыслитель. (Ш.Ш. Уәлиханов жайлы). Алма-Ата, 1974; Атишев А.А. Социологические и государственно-правовые взгляды Ч.Ч. Валиханова: Мат. к лекциям по ист. и права СССР. Алма-Ата, 1979; Стрелкова И. Валиханов (Жизнь замечательных людей). М., 1983; Марғұлан А.Х. Ш.Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметі жайлы очерк. // Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. Ж., Алма-Ата. 1985; Касымжанов А.Х., Уразбеков А. Чокан Валиханов – ученый и мыслитель // Философия мәселесі (Москва). 1984. № 5; Марғулан А. Очерк жизни и деятельности. Ч.Ч. Валиханова // Валиханов Ч.Ч. собр. соч. в 5 томдық таңд., 1-т. Алма-Ата, 1984. 9–77-беттер. Сатыбекова С.К. Чокан Валиханов и проблемы культуры (туғанына 150 жыл)// Философия ғылымы (Москва). 1985. № 6; Сартпаев С.С., Ударцев С.Ф. Ч. Ч. Валиханов ученый-востоковед, мыслитель, демократ (туғанына 150 жыл толуына орай) Советское государство и право (Москва). 1986. № 7; Сатпаева Ш.К. Чокан Валиханов и русская литература: тарихи-филологиялық очерк. Алма-Ата, 1987; Бурабаев М.С., Сегизбаев О.А. Идейные связи общественно-философской мысли Казахстана и России (XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы). Алма-Ата, 1987; Чокан Валиханов и современность: Матер. жиын. Ш. Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына арналған Бүкілодақтық ғылыми конференция. (Жауапты ред. Ж.Ж. Әбділдин. Алма-Ата, 1988; Сәрсембаев М.А. Международно-правовые отношения государств Центральной Азии. Алматы. 1995. 56–62-бб.; Усейнова Г.Р. Государственно-правовые взгляды Ч.Ч. Валиханова: Автореф. дис... канд. юр. наук. Алматы, 1966; Сегизбаев О.А. Ч. Валиханов – осноположник казахского Просвещения // Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. Алматы, 1996. 213–302-бб., Ударцев С.Ф. Политические и правовые взгляды Чокана Валиханова // Чокан Валиханов. Записк о судебной реформе/ Кіріспесі мен ескертулерін жазған С.Ф. Ударцев. Алматы: ЖҚМ. “Әділет”, 1999. 5–24-беттер т.б.

Көркем шығармалардың ішінен Шахимерденнің “Скрытый хан” атты қызғылықты романына көңіл аударған жөн. XIX ғасырдың ғалымы, саяхатшы және ойшылының көптеген фактілері мен болжамдары қазақтың бүгінгі күнгі белгілі жазушысының шығармасында қызғылықты түрде түсіндіріліп баяндалады.

³ Қараңыз: *Галиев В.З.* Ссылные революционеры в Казахстане (XIX ғасырдың екінші жартысы). Алма-Ата, 1978. 22-б. Кар.: Маргулан А. Очерки жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова// Валиханов Ч.Ч. Танд., 5 т., 1-т. 1984. 15–16-бб. Полковник Шыңғыс Уәлихановқа жіті назар аударылуының мәнісі, ұлы Ш. Уәлихановтың достары, таныстарымен оның байланысы болғандықтан болуы.

⁴ А.Х. Қасымжановтың жазғаны бойынша Ш. Уәлиханов Орта жүздің соңғы ханы Уәли (Абылайдың немересі) мен Айғанымдай әженің немересі, орыс жағын қуаттаушы отбасынан шыққан. (*Қасымжанов А.Х., Ч. Валиханов//* Портреты: Штрихи и истории Степни. 1-бас., Алматы: “Қайнар” университетті, 1995, 60-бет.) Әйтсе де Қасымжанов қателесті, ол Ш. Уәлихановтың атасы Уәлиді Абылайдың немересі деп. (Негізінде Уәли Абылайдың ұлы, ал Абылайдың немересі Шоканның әкесі Шыңғыс Уәлиханов) Абылай туралы: Кусаинов А.К. Аблай// История Казахстана в лицах (Политическая портреты). 1-басылым /В.К. Григорьев пен А.К. Кусаиновтың басшылығымен. Астана, 1999.

⁵ Г.Н. Потаниннің еске алуынан: Мен бірінші рет Бакунин жайлы Омбы да, оны Шлиссельбургтен Томскіге әкелгенде білдім. Гасфорт оны көруді қалаған екен. Бакунинді түрмеден генерал-губернатордың үйіне алып келеді. Үйдегі кезекші, менің досым Шоқан болатын. Ол ертеніне асығыс түрде келіп, осы жайлы маған айтып берді.

Генерал-губернатордың дәлізіне қарулы жасақтар қоршаған, аю терісінен жасалған тоны бар, ұзын бойлы мырза енеді. Тонын шешкеннен кейні оны Шоқан аймақ бастығының кабинетіне алып кіреді. Бұл екі орыс адамының аса маңызды кездесуі еді. Бірі революционер қатарында болып австрия империясына болысып, соғысса, екіншісі оның қарсы жауы ретінде шайқасқан. Атақты жер аударылшы осы кездесу кезінде генерал-губернатордың залында абыройын жоғары ұстайды.

Қараңыз: Литературное наследство Сибири. 6-т. Григорий Николаевич Потанин. Естелік. Новосибирск, 1983. 87-бет.

Негізінде, Бакунин Шығыс Сібірдің генерал-губернаторы Н.Н. Муравьев-Амурскийдің жиені болатын. Осыған байланысты Гасфорд, өз әріптесінің жиеніне біршама қызмет көрсетуге мүмкіндік жасады. Осы сәттерде Ш. Уәлихановтың екі араға дәнекер болуы да ғажап емес.

Толығырақ қараңыз., мысалы: *Ударцев С.* Тайны писем М.А. Бакунина // Простор. 1989. № 5. Бұл да сол. Связ Чокана Валиханова с русской революционно-демократической эмиграцией// Чокан Валиханов и современность. Сб. материалов Всесоюзной науч. конференции, посвящ. 150-лет. со дня рожд. Ч.Ч. Валиханова. А-Ата, 1998 и др.

⁶ Қараңыз: *Реклю Э.* Земля и люди. Всеобщая география: 19 том. 10 кітаптан тұрады. 4-кіт. Спб., 1898. 6-т. 296, 615-б; 7-т. 115-б. Толығырақ қараңыз: *Ударцев С.* Ч.Ч. Валиханов “Всеобщей географии” Э. Реклю // Простор. 1985. № 9.

Бір назар аударарлығы географияның осы томдарын Реклю дайындауда және басқа бөлімдеріндегі Ш. Уәлиханов жайлы еске алуларға орыстың ғалым-эмигранттары П.А.Кропоткин мен Л.И. Мечников, одан басқа Уәлихановтың танысы М.И. Венюков қатысқан. Санкт-Петербургтегі Ресей Федерациясы географиялық қоғамының мұрағатында сақталынған М.И. Венюковтың Н.М. Пржевальскийге 1881 ж. 3–18-маусым айы аралығында жазған хаты бар. Онда Реклюдің алтыншы, жетінші томдарға сіңірген еңбегі тарихқа белгілі шұғыласын түсіретінін, әрі өзінің осы салада нендей жұмыс атқарғандығын айқындайды.

Венюков Реклюдің оның кітапханасынан 6 және 7-томдарға қажетті ең басты оның ішінде өзіне беймәлім материалды алғандығын жазды. Міне, шетелдік ғалымдарға оңай түсетін олжа осы, одан оларға даңқ әрі ақша түседі. Реклю өзінің орыс қызметкерлеріне (Драгомановка, Кропоткинге, Мечниковка) жылына үш мың франктен төлейді, менен тегін алған мағлұматтарға ол жылына 100-ден 150 мың франкке дейін алатын көрінеді. Жақында миллионер болады” (Мұрағат ГО РФ (Санкт-Петербург). Ф. 13, оп. 2, № 41. Л. 7 об.). Айта кету керек П.А. Кропоткин барлық уақытта Элизе Реклюні құрметпен айтып отырады.

⁷ РФА орыс әдебиеті институтының қолжазба бөлімінде (Пушкин үйі). Ф. 141 (М.А. Васильевтің жинағы). № 60. Л. 2–2-об. Түпнұсқа жазбада “Чукан Валиханов” деп жазылған.

Қараңыз: *Сартаев С.С., Ударцев С.Ф.* Валиханов Ч.Ч. – ученый-востоковед, мыслитель, демократ (туғанына 150 жыл)// Советское государство и право, 1986. № 7. 125–126-беттер.

⁸ Айта кету керек, И.Ф. Масановтың сөздігінде Ш. Уәлихановтың бір бүркеншік аты бар. Қараңыз: *Масанов И.Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. 4-т. М., 1960. 90-б. (фамилиясы және аты осылай бола тұрса да дұрыс көрсетілмеген).

⁹ “Летопись жизни и деятельности Н.Г. Чернышевского” атты кітапта СССР ҒА мұрағатына сүйенген, аз уақытта Ш. Уәлихановтың ынталық жазбасы басылды. Ол, мүмкін, оның Чернышевскиймен көзбе-көз кездескенінен кейін жазылуы. Жазбаның мазмұнында Чернышевский жайлы сүйпеншілік пікір бар. (Қараңыз: *Чернышевская Н.М.* Летопись жизни и деятельности Н.Г. Чернышевского. М., 1953. 232-б.) Солай бола тұрса да Уәлихановтың бұл жазбасы осы уақытқа дейін табылған жоқ, немесе оның тұрған жері ұмытылып қалған.

Қалайда бұл Уәлиханов шығармаларының екі басылымына да енген жоқ. Осы мәселені анықтаудың өзі ойшылдың кейбір көзқарасын анықтауға жәрдемі болған болар еді.

Н.Г. Чернышевский жұмыстары жайлы айтылғанда бұл жазбалар цитатаға алынады. Қараңыз: *Скрипилев Е.А.* Чернышевский. М. 1979. 8–б.

¹⁰ Қараңыз, мысалы: *Лурье А.* Шокан Уәлиханов – казактың бірінші ғалымы және ағартушысы. // Тарихи журнал. 1943. № 11–12. 31-б; *Марғұлан Ә.* Уәлихановтың жана хаттары. // Жұлдыз. 1960. № 2. 146–б; *Зиманов С.З., Атишев А.А.* Политические взгляды Чокана Валиханова. 146-б.

Шокан Уәлихановтың Ресей эмиграциясы оның кейбір байланыстары Ресей эмиграциясының Иркутскідегі полковник Н.В. Соколовпен таныстығы. Соколов 1860 ж. шетелде А.И. Герцен және П.Ж. Прудонмен Герценнің сипаттама хаты арқылы, бірнеше рет кездескен. Қараңыз., мысалы: *Ударцев С.Ф.* Связи

Чокана Валиханова с русской революционно-демократической эмиграцией// Чокан Валиханов и современность. Алма-Ата, 1988.

¹¹ Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: 5 т., 4-т. Алма-Ата, 1968. 53-б. Шокан Уәлихановтың Парижге барудағы үміті оған Петербургке қайыра оралған кезінде болғанын жоққа шығару қиын. Себебі, оның танысы көрші Омскінің генерал-губернаторлығындағы Шығыс Сібір әскери бас штабының аға адъютанты Н.В. Соколовтың шет елден оралуы болған болуы. Шілденің екінші жартысынан 21-тамызға дейін ол Лондонда болып, Герценмен кездесіп тұрды. Осыдан кейін Герцен П.Ж. Прудонға сипаттама хат жазып, Соколовтың “өте қызықты адам” және Прудонның “үлкен оқырманы” екендігін білдірді. 1860 ж. қыркүйекте Соколов күн сайын Прудонға барып тұрды.

Қыркүйек айының ортасында Петербургке оралған ол Коронштад моряктарының көмегімен контрабандалық тыйым салынған кітаптарды әкелді (Қараңыз.; Летопись жизни и творчества А.И. Герцена. 1859 маусым 1864. М., 1983. 138—139-бб.)

Демек, Уәлихановтың таныстары ішінде анархист әрі реформашыл Прудонды Курочкин, Михайлов, Шаповтар зерттеп оқып білген, Н.В. Соколов жайлы қараңыз. Сондай-ақ: Кузнецов Ф. Публицисты 1860-х годов: Круг “Русского слова”. Григорий Благосветлов, Варфоломей Зайцев, Николай Соколов. М., 1969; 2-бас. М., 1981; Соколов Н.В. Отщепенцы // Шестидесятники/ Құрастырған және кіріспе мақала авторы Ф. Ф. Кузнецов; Ескертулер. В.С. Лысенко. М., 1984. 166—304-бб.

¹² Қараңыз, мысалы: Стрелкова И. Валиханов. 208-б.

¹³ Толығ. қараңыз: Кун М. Материалы о русской революционной эмиграции в дневниках и переписке Дюлы Танарки// Эпоха Чернышевского. Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1978. 255-б. Сондай-ақ қараңыз: Летопись жизни и творчества А.И. Герцена. 1859 — июнь 1864. М., 1983. 175-б.

¹⁴ Ч. Ч. Валиханов. Собр. соч. 5 т-к. 5-т., 571-б.

¹⁵ Қараңыз: Алаш-Орда: Сб. документов/ Құраст. Н. Мартыненко. Алма-Ата. 1992. 50-б. Жақып Ақпаев Г.Н. Потанинмен 1913 ж. жақсы таныс болды. Қараңыз: Кул-Мухаммед М. Жақып Ақпаев. Патриот. Политик. Правовед. Политико-правовые взгляды Ж. Ақпаева, 1995. 27—28-бб. Бұл да сол: Формирование и раз-

витие государственно-правовых идей лидеров Алаш-Орды. Алматы, Атамұра, 1999. Қараңыз: Букейхан Алихан. “Тандамалы шығ. Алматы, “Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы, 1995; *Ақкулұлы С.* Жизнь и смерть лидера Алаш-Орды // Нива, 2001. № 6; *Чокай Мария.* Я пишу Вам из Нождана... Алматы, Кайнар, 2001.

¹⁶ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: 5 томдық., 5-т. Алма-Ата, 1985. 150-б.

¹⁷ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: 5 томдық., 5-т. Алма-Ата, 1984. 239-б.

¹⁸ Қараңыз, мысалы: *Ударцев С.Ф.* Кропоткин. М., 1989. 67-б. т. б. [Бұл да сол] Бакунин Михаил Александрович. Кропоткин Петр Алексеевич // Федерализм: Энциклопедиялық сөздік. М., 1997. 25–26-б. 117–119, т.б. бб.

¹⁹ Толығ. қараңыз. *Виленский Б.В.* Подготовка судебной реформы 20 ноября 1864 г. в России. Саратов, 1963; *Днепров Э.Д.* Проект устава морского суда и его роль в подготовке судебной реформы (апрель 1860 г.) // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. М., 1970. 57–70-бб.; *Афанасьев А.К.* Пресса 1862–1866 гг. о введении суда присяжных в России // Проблемы истории. М., 1978. 72–84-бб.; *Чернуха В.Г.* Проблемы внутренней политики в русской публицистике 60–70-х гг. XIX в // Общественная мысль в России XIX в. Л., 1986. 132–158-бб. *Черкасова Н.В.* Формирование и развитие адвокатуры в России. 60–80-е годы XIX в. М., 1987.

²⁰ О судебной реформе в России в 1860-х гг., қараңыз: *Виленский Б.В.* Судебная реформа и контрреформа в России. Саратов, 1969; Российское законодательство X–XX веков. 9 томдық. Судебная реформа. 8-т. 497-б.

²¹ Ч.Ч. Валиханов. Собр. соч. А-Ата, 1961. 1-т., 614-б.

²² Бұл жағдайға, сонда да болса, бір жақты дегенмен К. Бейсембиев біршама назар аударды. Қараңыз: *Бейсембиев К.* Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана (революцияға дейінгі кезең). Алма-Ата, 1976. 121-б.

²³ Қараңыз: *Байтұрсынов А.* Еще раз о народном суде // Ваше право: Еженедельное приложение к “Юридической газете”. 1997. 17-қаңтар. 4-б.

Саяси және құқық жайлы Ш. Уәлихановтың саяси және құқықтық көзқарасының қалыптасуы. Қараңыз. *Ударцев С.Ф.* Он был источником научных идей // В кн. Гражданин и выдающийся ученый, академик Зиманов Салык Зиманович. Юбилейный сборник. Атамұра, 2001. 181-б.

²⁴ Бейресми теңгенің аты “Семейный”. Таралымы 100 мың данадан кем емес. Бұл Ресейдің ең қымбат, бағалы нумизматикалық (ескі ақша), сирек кездесетін теңгесі.

Мұндай теңгенің каталог бойынша бағасы 5 мың долларға бағаланады. Қараңыз: *Рылов И., Соболин В.* Монеты России и СССР: Каталог. Rylov I., Sobolin V. Russian and soviet coins: Catalogue. М., 1993. 126-б. Бұл каталогте I Николай, II Николай болып кате аталған.

²⁵ Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. 1-т. 514-б.

²⁶ Қараңыз.: Сонда, 496-б.

²⁷ Қараңыз.: Сонда, 499-б.

²⁸ *Валиханов Ч.Ч.* Собр. соч. 4-т. 67-б. Ш.Ш. Уәлихановка 1863 ж. 10-ақпандағы А.Н. Майковтың жауап хаты Н.Г. Ямпольскийдің кітабында басылған; Ежегодник рукописного отдела Пушкинского дома на 1975 г. Ленинград. 1977. 115–119-бб.

1917 жылдарға дейінгі Қазақстандағы діни білім. Қараңыз: *Галиев В.З.* Тюркская библиотека в Верном. Алматы, 2001.

Батысеуропашыл А.Н. Майковтың досына арнаған хатындағы ұсыныс Уәлихановтың Петербургке келуін, осында тұрып, ара гідік Далаға барып, ондағы мүмкін болатын істерді (мысалы гимназия ашып) дамытып, бұл уақыттар ішінде ғылыми шығармашылыққа да мүмкіндіктің көп болатынын білдіреді.

“... Мен білмеймін, Сіздің, өзіңіздің жағыңызда не атқара алатыныңызды, – деп жазды ол 10-ақпан 1863 жылы. ...Бірақ өзіңізге және Еуропаға айтылмағандар көп! Ал, Ресей жөнінде айтудың да қажеті жоқ! Сіздің, өз халқыңызға пайдаңыз тигізуіңізге, кешіріңіз, Сіздің мүмкіншілігіңіз бар ма екен, оның ішінде, Сіз өз ортаңызда аса жоғары білімдісіз әрі ғалымсыз, бұған қоса, тіптен тәжірибесізсіз. Ең соңғы – бастысы. Орта жеп қояды. Ал Сіздің біреулерге әсер етуіңіздің өзі бола қояр ма екен. Ең жақсысы, істей алатыныңыз, далада гимназия ашуға әрекет жасаңыз. Егер де дворяндық бұған дайын болып қалса, онда Петербургтен

әрекет ету қажет. Жалпы, менің түсінігім бойынша, Сіз осында болуыңыз керек. Қайтсеніз де жаман жер, ештеңе істей алмайсыз, ісіңізді қалыптастырып үйден күнкөріске ақша алып тұратын болсаңыз, осында келіңіз. Егер де Сіз, сонда, Азияда қызметке тұрып қалсаңыз бір басқа, егерде Сіздің идеяңызбен Орта Азияның алдағы әрекеттері сәйкес келетін болса, онда халықтардың екі жақты пайдасына жүгінер еді. Бірақта, Сіз меніңше, мүлдем басқа бір жақта жүрсіз де, ешқандайлық әрекетпен шұғылданбайсыз.

Сіз бір жағынан философсыз ғой — сондықтан да менің, үй қызметіне пайдасы бола қояр ма екен деген күмәнім бар. Сіз, онда әзірге қажетсіз, яғни онда қарапайым шыныққан қозғалыс қана қажет, ал Сіз, қалай шыр көбелек болсаңыз да Еуропаға жатасыз. Шығыстың ғалымы бола тұрып, өзіңізге бүтін европаның білімділігі мен ғылымын бірге қосып жүрсіз, яғни сіз Европаны Азиямен таныстыруға міндеттісіз, ал Азияға әзірге, шындығында ештеңе істей алмайсыз. Азиямен Европаның арасындағы звено — Ресей. Сіз, бұған, өзіңіздің ақыл-ой қызметіңізге келетін майдан ретінде қараңыз. Сіздің туған даланызға сіз сықылды қайраткерді қажет ететін әлі уақыт келе қойған жоқ. Сіз, өзіңіздің жазбаңызда, өзіңіз не істеп жүргеніңіз жайлы айтуға ұстамдысыз, бірақ мен сіздің өміріңізді көріп тұрмын, досым менің! Көре тұра, сіз үшін терең қайғырамын! Маған күле көрменіз: Мен сізді шын сүйгенмін! Тек мен ғана емес!” 115—116-беттер.

Бұл жерде мынаны айта кету керек, қазақ қоғамының білімін орыс зиялылары бір жақты бағалады. Оған себеп, Батыс пен Шығыстың мәдени дәстүрі дін айырмашылығынан белгілі түрде байланыссыз еді, Қазақ балаларының білім алуы орыс тілінде емес, молдалар арқылы жүзеге асырылды. Демек, 1863 жылы молдалардан 1860 қазақ баласы оқыды. 1862 ж. Қазақстандағы “көшпелі бұратана” ресми деректе (екі жынысты бойынша) 184175 жан, яғни, 100 адамға оқитын бір оқушыдан келеді. Сол уақыттарда, мысал үшін, Қазақстандағы казактардың 11 далалық стационар мектебінде барлығы 210 бала оқыды. Казактар саны (екі жынысқа бөлгенде) 17582 жан, яғни 100 адамға 1,2 оқитын баладан келеді. Қараңыз.: Ресейдің географиясы мен статистикасына бас штабтың офицерлері жинаған материалдан.

Область сибирских киргизов. I б./Құраст: бас штабтың подполковнигі Красовский. Спб., 1868. 458–460-беттер.

Білім алудағы тым айтарлықтай айырмашылық орта және жоғары оқу орындарында басталды. Себебі, онда сабақтар орыс тілінде жүргізілді де оның кезекті жалғасы сол негізде алға қарай жалғастырылды.

²⁹ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. 2-т. 499-бет.

³⁰ Сонда. 494-бет.

³¹ Сонда. 496-бет.

³² Қараңыз: Сонда 497-бет.

³³ Сонда 511-бет.

³⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирских киргизов. I-т. / Құрас. бас штабтың подполковнигі Красовский. Спб., 1868. 406-бет.

³⁵ Милль Д. С. Система логики силлогической и индуктивной / Западноевропейская социология XIX века. О. Конт, Д. С. Милль, Г. Спенсер / Жалпы ред. басқ. В. И. Добренков. М., 1968. 247-бет.

³⁶ Ш. Уәлихановтың бұл жағдайы құқық мектебі тарихы идеясымен ғана үндес емес, бірақ Д. С. Милльдің жазғанындай: “Біз ешқашанда бір халықтың немесе бір дәуірдің ұстанған белгілі мақсатын екінші бір халықтың немесе дәуірдің мақсатынан табуға болады деп нақ сеніммен айта алмаймыз: ол үшін тек біздің шарт, қайыра екінші дәуірдің немесе ұлттың жинақталған қорытындысының жағдайына әсер етуі үшін бірінші дәуірмен немесе ұлттағы болғандарды сол күйінде жүріп өтуіміз керек.” (Милль Д. С. Көрсетілген шығ. 247-б.).

³⁷ Қазақтың әдет-ғұрып құқығын зерттеушілер XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында дене жазасы жоқ-жұпыныларға қатысты кең етек алғанын бұл барлардың оларға қолданған шарасы екендігін атап көрсетеді.

Қараңыз: Фукс С. А. Обычное право казахов в XVIII – первой половине XIX г. Алма-Ата, 1981. 113-б.

Уәлихановтың әдет-ғұрып құқыққа көзқарасы. Қараңыз: Сонда: Сапарғалиев Г. С. О правовых взглядах Ч. Ч. Валиханова / Чокан Валиханов и современность. 129–139 б.

³⁸ Таукелев А.Н. Чокан Валиханов о понятии барымты // Чокан Валиханов и современность. 139-б.

Шоқан Уәлиханов СОТ РЕФОРМАСЫ ЖАЙЫНДА ЖАЗБА

³⁹ “Сот реформасы жайында жазбаны” Шоқан Уәлиханов Омбыда жүргенде жазды. Оны 1864 ж. 28-ақпанда аяқтаған. Бұл жұмыс бірінші рет шығыстанушы, Петербург Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Н.И. Веселовскийдің жариялауымен жарық көрді (әдебиетте Ш. Уәлихановты, Петербург университетінің академигі, тарихшы, профессор А.Н. Веселовскиймен жиі шатыстырады). 1904 жылғы “Записка Русского географического общества” (29-т. 151–178-б). Бұдан кейін ойшылдың бұл еңбегі бірнеше рет шығармалар жинағы мен таңдамалыларында басылды. Бұл кітапшаға Ш. Уәлихановтың шығ. жин.: 5 томдығының 1-т. басылып отыр/ Редколлегия: М. О. Әуезов, С.Б. Бәйішев, Ә.Х. Марғұлан (жауапты ред.), С.М. Мұқанов, Қ.И. Сәтпаев. Алма-Ата, 1961. 494–513-бб. 1961 ж. басылымдағы “Сот реформасы жайында жазбалары” мәтінін дайындауда академик А.Х. Марғұлан қатысты. Оның басқаруында бұл шығармаға ескертулер дайындалды. 1961 ж. басылым бойынша, 1985 ж. ойшылдың шығармалар жинағы қайыра басылып шықты. (Қараңыз.: Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. 5 томдық, 4-т. Алма-Ата, 1985. 402-б.).

1985 ж. басылымдағы мәтін жұмысын тағы да Ә.Х. Марғұлан дайындады. Ал, ескертулерге қосымшаларды енгізуге ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі Б.Е. Көмеков қатысты. (Қараңыз: Сонда. 6-б.). Осы басылымдағы түсініктеме қайыра дайындалды, бірақ оған мүмкіндігіне қарай шығармалар жинағындағы ескертулер ескерілді.

Бұрыштама белгілер қойылғандары бірінші басылымдағы жұмыстан калып қойғандарға, бұл Н.И. Веселовскийдің (1904) және автордың сызғаны оны қол жазбадан қайыра қалпына келтірген Ә.Х. Марғұландыкі. Мәтіндегі шамалы өзгертулерге (үстеме) квадрант (шаршы) белгілері қойылды.